С. Пилипенко

Під Черніговом

ржавне
давництво
раїни

С. ПИЛИПЕНКО

ПІД ЧЕРНІГОВОМ

ЧОТИРИ ОПОВІДАННЯ

ДРУГЕ ВИДАННЯ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1929

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Укрголовліт № 462. 6/II 1929. Зам. № 1187. Тираж 5000.

БРОНЕВИК

I

І в день і вночі стугоніло чернігівське шосе. В два, в три ряди тяглися з Києва на далеку північ валки. Безладними купками й поодинці чвалали захекані, пилом присипані піші. Тюхцем випереджували їх одинокі верхівці. Скільки оком глянеш, ворушився довгий шлях, мов сіро-жовта велетенська гусінь.

Не чути пісень, ані гучної говірки. Сумні, тривожні обличчя, суворі зморшки на лобі, з-під нахмурених брів лихим позіром очі.

А здаля важким гуркотом невпинно гармати. То під Києвом славнозвісний троєкутний бій. Генерал Бредов — коло Дарниці, Петлюра — з Василькова. Більшовики відходять — не сила вдержатись. Сум на шосе, безладдя й метушня.

Адже тут і довгі військові обози, і червонохресні шпиталі, і евакуйовані установи, і біженці, що тікають від білоґвардійського мордування. Тисячі возів, десятки тисяч люду. Сквапною ходою, повсякчас оглядаючись назад, де останні боєздатні частини стримують наступ білих. Ось-ось не вдержать — і ті переріжуть шосе, єдиний

рятунковий шлях. Справа й зліва від нього сипучі піски, непрохідні болота. Вовком дивиться похмурий селянин на „комунію“, що дерла з нього „розвьорстку“, забирала придбане за перші дні революції добро. Не звертай із шосе, подорожній — хоч так, хоч інак, а загинеш! Там десь, на далекій півночі, перепочинеш, а зараз — ось іззаду все дужче ревуть гармати, а он десь ізбоку тарахкотить кулемет. Свій? Чужий? Хто його знає... Більше крок, мерщій хода...

— Стій, падлюко! Ти чого з ґвинтівкою? Товариші на фронті, а ти навтьоки? Стій, кажу тобі!

Це застава. Сотня з Козелецького гарнізону ловить дезертирів, одбирає зброю, формує із збігців нові загони, вертає їх на фронт.

Гамір, прокльони, лайка. Кому охота вертати зі спасенного шляху?

Раптом у сусідньому лісі постріли. Там, кажуть, бандити чигають на необережних. Іноді заскакують і на шосе, грабують обози.

Завьокали фурмани, заформали коні, затохтіли висококолесні військові повозки, чіпляючи одна за одну, задеренчали займані селянські вози з переляканими дядьками. Лемент, лайка, галас.

— Куди лізеш, щоб тобі повилазило!

— А ти чого спиш, мурмило невмите?

— Гони, гони, не оглядайсь!

Гуркотнява, курява, безтолоч, паніка невгамовна. Мов череда від гедзів скаженіє.

Пошиковані було дезертири край дороги знов розбіглися. Фурманка з одібраною зброєю брязкотіла ген-ген, всотана в загальний рух, мов тріска в лотоках.

Командир сотні безнадійно махнув рукою і сердито вилаявсь:

— А, котись ви ковбасою, боягузи безтямні! Хлопці, сюди!

Сотня поволі, неохоче збиралася наобабіч шляху. Командир показував на ліс, що синів невідомими хащами віддалік. Шосе стугоніло без кінця, без краю... Тисячі коліс, десятки тисяч ніг. Курява. Спека.

II

Командир бригади, поставленої в Козельці гарнізоном (там пройде після відступу з Києва майбутня лінія фронту), мовчки слухав рапорт сотенного:

— Нічого вдіяти не можна. Мов загати прорвало. Вертати когось із цієї отари на фронт— тільки псувати там настрій, додавати непевного елементу. Адже в лісі якийсь десяток бандитів усе шосе переполошив. Оце аж до вечора за ними з сотнею ганявсь.

Комбриг стомлено махнув рукою:

— Знаю. Цілісінький день тут тільки й роботи, що гнати цю юрму далі, проз Козелець, аби хоч тут порядку додержати та щоб мешканців ця сарана не об'їла, не пограбувала. Десь уже

там, за Черніговом, можна буде розібратися в тій каші, посортувати людей і майно, розбити на частини...

— Товаришу комбриг, вас до апарату із застави кличуть!

— Ото ще проти ночі не знати що скоїлось... Ну, слухаю...

— Товаришу комбриг, біда! На шосе паніка, прорвався звідкільсь ворожий броневик.

— Де? Як?

— Не знаю. Десь іздаля чути стрілянину, а тут таке робиться, як на пожежі в селі. Льодоломом валки мчать, людей давлять, коням ноги ламають. Поночі вже — ніхто ради не дасть, мов збожеволіли всі. Що робити?

— Стати на містку, що на п'ятій верстві звідси. Зараз пришлю автомобілем динаміту. Якщо броневик ітиме — зірвати місток.

— Слухаю!

— Товаришу комбриг, до прямого дроту із штабу требують...

— От іще клопоту набавлять! Гарна нічка буде, нівроку... Слухаю, начгарнізона Козелець.

— На шосе паніка. В напрямі до фронту тікають назад обози. Десь узявся ворожий броневик. Можливо, білі пішли обходом з Ніжена, щоб перерізати шосе. Це загрожує відступові армії. За вашою особистою відповідальністю мусіте його знищити.

— Слухаю... Товаришу сотенний, готуйте сотню до походу знов. Беріть заступи, кірки, ручні ґранати...

III

За півгодини по безлюдному шосе задріботіла частим цокотом сотня.

На чолі їхав сам комбриг („за особистою відповідальністю"), пильно вдивляючись у нічний морок. Безмісячна ніч була. Десь далеко по хуторах валували собаки. По болотах скреготав деркач, цвюркала черепаха, кумкали жаби. Край обрію деколи промінилась беззвучно далека блискавка. Шпарко. Час від часу коні хропли й кидались убік, начувши труп присталої худобини. Ось перекинувся віз, онде покинули на трьох колесах другий, третій...

— Ех, відступ! Колись і ми так поженемо вражих синів, що й штанці загублять...

— Стій! Хто їде?

Застава. Місток.

— Ну, де ж ваш броневик?

— Такий наш, як і ваш,— мов запоріжці султанові відповідає сторожа,— аж очі повибалушували, виглядаючи його. Казали бігунці, що верстви ще зо дві буде, коло другого містка, що на рудці. Ми одного вперед вислали, щоб наслухав.

— Гаразд. Тепер, хлопці, по обочинах, щоб не чути було. Та не гомоніти.

Обережно посувалася сотня далі. Коли-не-коли дзвякне підкова чи шабля на стремено або чиркне заступ на заступ.

— Навіщо нам оце землеробське барахло?

— Чекай но, грабарювати будеш. Годі кульбаки обсиджувати.

— Цить ви там, бузотери!

Півверстви, верства. Спереду сугорб. Там далі долина, а в ній рудка. В канаві дозорець від застави.

— Ну?

— Стоїть біля містка. Видимо, боїться далі по темному перти навмання. Сховавсь попід вербами, мов собака під тином чи кіт у засідці.

— Товаришу сотенний, ви з півсотнею тут. Перерити шосе, стати півколом. Якщо — бомбами в шини. Постріли почуєте — вперед, в атаку. Друга півсотня, за мною!

IV

Над рудкою туман коливався сивими пасмами. Смердить болотовище гнилизною, перепрілим зіллям.

Довго півсотня з комбригом обходом ішла, шукаючи броду. Як не посунеться в долину наниз — коні вище колін угрузають, болото чвакає, поглинути хоче. Хоч назад вертай, не здійснивши пляну.

Нарешті доїхали чагарника.

— Рубай шаблями! Мости переїзд! Та мерщій — ніч коротка!

Двічі не наказувати. І так на конях тіло потерпло, від сирости болотяної дрижаки беруть.

За годину нагатили вузеньку стежечку. Коней у поводи — і на той бік. Вихопилися нагору та знов ланами навкоси до шосе, щоб за верству позад броневика бути. Збагнули плян комбригів, весело тупочать ріллею.

— Ось ми тобі теж на зяб шосе переоремо. Не померзнеш на пухкому, зайдо незвана!

Доїхали — враз за кірки, за заступи.

— Ох, і шлях же! Справді битий, била б тебе лиха година! І залізо не бере.

— Хоч зубами гризи, аби канава була, щоб як устряв — не вискочив.

— Буде, товаришу комбриг! Попаде до пастки, мов тхір отой.

— Готово! Не втече броневик ані взад, ні вперед.

— Тепер потихесеньку до нього з бомбами.

— Коней осторонь, за горбок, щоб дурні кулі не покалічили.

Обережно, один за одним, ключем по канавах, обабіч шляху повзли козаки.

— Не вихиляйся отак — побачить!

— Та цур йому, рачки воювати!

— Цить ви, сметанники! Звикли по льохах та мисниках ласувати. Лізь, лізь, не бійся черево обідрати.

— А драло б твою маму!

— Цить!

Ключ спинивсь.

У долинці темніла купка розлогих верб, а під ними нерухомо спочивав броневик, що завдав стільки жаху й клопоту.

Німа, холодна, залізна маса. Грізна в своїй нерухомості. Джерело незчисленних смертей. Жахна, жорстока тиша.

— Сплять, мабуть, а на вербі десь дозорець сидить.

— Раптом вискочити — і наш...

— Передавай далі: як постріл—в атаку вперед.

— Як постріл — в атаку вперед!

— Як постріл — в атаку!..

Знов черевом по землі два ключі канавами плазують. Ближче, все ближче. Ясніють контури страховища.

— Не сопи, займай дух! Тихше, тихше...

Ані звуку з залізного момота. Ані шелесне гілка на вербі. Напрушена тиша. Ось-ось розірве її раптовий вибух. Руки цупко стискають гранати. Спини вигинаються притьмом стрибнути. Ноги налапують опертя. Очі свердлують німу пітьму. Вуха чують, як б'є кров у жилах.

Ближче, ще ближче...

Комбриг уже біля самого містка. Далі в канаві вода. Поволі випростує голову. Револьвер шукає мети то на вербі, то на темному боці броневика. Очі пильно вдивляються в крейдяні смуги — напис, читають:

Смерть Денікіну!

... під ними нерухомо спочивав броневик

V

Хто сміявсь, а хто лаявсь, їдучи назад:

— Свого перелякались. Покинули, чорти, на дорозі! Мотор споганивсь.

На сході сіріло небо.

Мерефа
7/VI — 26 р.

У БОРУ

Павуком стоногим сосна в землю вчепилася. Як копнув тоненьку мшаву оболонку біля стовбура — самий пісок під нею, сірий, сипучий, сухий. Видовбав собі рівчака на тулуб завглибшки — і туди, головою до стовбура. Сусіди — так само. Позакопувалися й лежимо бовдурами мовчки. Наче нікого в бору й немає. Тільки шкоринка десь соснова від вітерця тріпоче. Війне вітрець дужче — зашурхотять верхів'я трішки, скрипне гіллячка десь, за іншу дряпнеться — і знов тиша борова, велична, сувора. Не чуть пташок, що листвяні гаї своїм щебетом сповняють. Не чуть сюркоту коників, ані жуків, бджіл та джмелів веселого гуду. Стримлять сосни, мов свічки бурштинові під густозеленими шатами, ясналискучі вгорі, бурі, поскороджені зморшками внизу. Рівні, аж очам нудно.

Дивлюся долі, на край свого рівчака. Невже й тут життям не дхне? Якась сіра безнадійна пустеля. Де-не-де мшиста прозелень вибивається. Жовтаві сухі голки рясно землю встелили. Ніде ніякої поживи, розради. Аж ось повзе комашка самітна, з голки на голку перебирається.

Онде ще одна. В твердуватій оболонці чорніє дірочка. Вусики визирнули раз, другий. Потім із порошинкою комаха вибралась, її віддалік поклала і знов у дірочку впірнула. Онде друга тягне до комашника якусь стеблинку. Тягар удвоє проти неї, незручний, важкий. Потягне його комаха, пристане, попобігає навколо, знов щелепиками вчепиться й до хати своєї поволі суне.

Згадав я, як доводиться нам відбудовувати господарство — і симпатією перейнявся до цих піонерів пустельних, самітних... Ба ні, не самітних!

Ще раніше доглянув я лійкувату ямку в піску. Рівненька, чистенька, мов баня на дзвіниці, шпилем униз повернена. Серед дрібнесеньких порошинок на спадистих стінках жадної більшої грудочки не видно. Не бачить тої ямки комаха, пнеться задом, стеблинку свою тягнучи — і раптом стрімголів із кручи в кількадесятеро від неї більшої. Хутко перебирає ніжками — ні за що зачепитися. Сипляться порошинки з - під неї, котяться наниз, на самісіньке денце піщаної лійки.

Притьмом те денце немов ожило. Рвучким фонтаном звідти знявся пісок і градом упав на бідолашну комаху. Наче маленький вулькан вибухнув у мертвій досі ямці. Комаха хапає всіма своїми ніжками за похилі стінки, на мить затримується, піщаний фонтан спадає на неї бурхливим струменем, пхає вниз, до схованого в глибині джерела того несподіваного вибуху.

Нижче, ще нижче. Немає опору, немає рятунку... Піщані вибухи з нещадною точністю спадають на маленьку тварину. Ось уже видно, хто їх робить: якась плискувата, сіра, мов той пісок, почвара, з черевом, як у великої блощиці, із страшними щелепами, як у краба — морського рака. Пісочний кліщ[1]).

Це він чатував на необачну комаху, він бомбардував її хмарами піску, а зараз захопив її впоперек, наче обценьками, і тягне в свій підземний барліг. Комаха пручається, викручується в смертельнім жасі, безпорадно намагається вкусити твердий панцер кліща. Коли б могла вона кричати, мабуть, і я почув би її розпачливий зойк. Та даремно! Напасник безоглядно тягне її в піщану домовину, закопується разом із нею глибше й глибше. Ось лише ніжка в корчах гадючиться десь на денці, ось ворухнулися востаннє порошинки на споді — і наче не було тут жахної маленької драми, наче ніхто нікого не вбивав, не катував. Рівненька, чистенька, як дитяча іграшка, ямка. Навколо сумирно бігають робучі комашки. На краю пастки сиротливо самотує стеблинка...

Я згадав вовчі ями. Мало не три метри завглибшки, щоб і підстрибнувши рукою не дістати краю, покопані вони були картатою смугою перед ворожими закопами, вузьким отвором униз, ширші догори. Тонесеньким, окові невидним,

---

[1]) Кліщуватого вигляду гусінь, так званого мурашиного лева.

дротом, мов павутинням, позаплутувана земля поміж ямами на ступінь заввишки. Як кинулися були в атаку з розгону в те павутиння — і шкереберть в ями. А на дні гострі палі понабивані, наскрізь проколювали животи, груди. Корчаться люди, мов жуки на шпильки понашпилювані...

Так дикуни диких звірів ловлять, тому й вовчі ями. Так катували колись ворогів своїх, садовлячи на палі. По три дні мучилися, не вмираючи. Так воювали культурні, бач, люди за японської, за німецької війни...

А тепер хіба не так? Пам'ятаю, як колись ми на греблі понакладали борін гостряками вгору й соломою притрусили. Як пішли навскач із гори на греблю польські улани... Побачили б ви, яка каша з людей та коней була там!

А ми з протилежної гори по м'ясиву з кулемета, з ґвинтівок... Жара!

Так... Сиділи німці, японці за вовчими ямами, за невидними дротами в засідці, сиділи ми за греблею, боронами вкритою, сидить онде в ямці кліщ, сидимо й ми зараз отут за соснами, чатуючи на офіцерський загін. Наступ денікінці ведуть, хочуть тут обходом проти нашої позиції за бором піти, а ми застави порозсипали, вартуємо. Кров за кров. Убивство — закон війни...

Далеко між соснами в лісі видно. Чагарника нема, могутні дерева рідко ростуть. Уся земля велетенськими піщаними хвилями-валами взялася, неначе хвилювало тут колись грізно передісторичне море. Лежимо ми на такому валу

в своїх рівчаках, тільки голови трохи видно та виблискують обіч ґвинтівки. Тиша. Зірветься суха шишка із гілляки — чути. Позіхне хтось у розстрільні — всі здрігнуть. І знов тиша.

Лежу, думаю. Що ми за одні, що не дають нам аж ніяк мирно свій комашник будувати? Онде сусіда мій у розстрільні. Хлопцеві, мабуть, і шістнадцяти років немає. Сидів би вдома, на заводі міхи роздував, навчався б ковальської справи — а втім доводиться теж на фронті поневірятися. Гнали були — аджеж недоліток. Не йде, мало не плаче: „Куди, — каже, — піду? Сирота, батьків білі розстріляли, завод стоїть. Буду з вами, доки знов десь можна буде працювати“. Сам виснажений такий, мабуть, уже сухоти заробив або й від батьків має на спадок...

Аа - гах! — розкотом десь у бору. В лісі важко розпізнати, де постріл. Здається, ось тутечки десь близько, а насправді — ген - ген. Луна в лісі сильно б'є. Навіть напрямок не завжди добре вгадаєш.

Так і тепер. Здалося з несподіванки, що десь перед самісінькою заставою. Вся розстрільня принишкла, в рівчаки наче влипла, тільки затвори в гвинтівках клацають. Хвилина, друга, третя — нікого й нічого. Може, полює хтось?

Коли вартовий біжить захеканий, мов із хортами наввипередки йшов:

— Ледве втік. Офіцерні сотня добра лавою просто сюди йде. Готуйтеся!

А що готуватися? Нас усього двадцятеро.

Єдина надія — два кулемети „Люїса". Один у хлопця - ковальчука кроків на сорок від мене, а другий — із п'ятьма червонарами в обхід нашвидку посилаю:

— Як зачуєте — наш „Люїс" тріскотить, — це знак, що атака починається, так і ви збоку на ворога бігцем та впродовж їх розстрільні кулеметьте.

Ковальчукові наказую:

— Як шапкою махну — стріляй, а до того мовчи, скорострілa білим не показуй. Хай панам це червоне яєчко сюрпризом буде.

Поки розпорядок дав, усіх обійшов — офіцерська розстрільня показалася. Густо йдуть. Де наш один — їхніх троє, та ззаду, видимо, резерв. Кепська справа!

Вояки досвідчені — відразу не сoваються, обережно розстрільню розгортають, налапують наші фланги. Та й ми не дурні — заздалегідь півколом лягли, щоб ворожу лінію розтягти й себе забезпечити від обходів.

Там постріл, тут постріл — легенька перепалка почалася, мов баби праниками на ставу ляскають. Від дерева до дерева, ближче та ближче білі підходять. Уже й соняшники блищать на плечах. Справді: офіцерський загін, не з мобілізованих, що їм так воювати кортить, як на водохреща купатися.

Один проти мене меткий десь узявсь. Як не визирну із свого рівчака, так і дзьобну знов під стовбур головою. Кулі коло самісінького вуха

дзижчать. А сам за грубезною сосною ховається. Ніяк не поцілю ворога, аж одчай бере.

І почали ми з ним у схованки гратись. Я визирну, щоб раптом стрельнути — він заховається. Він визирне — я мерщій за стовбур, щоб у голову не поцілив. Забув я й за товаришів, і за інших ворогів. Одна думка — як того офіцера підстрелити та як від його куль уберегтися.

На двоєдиний ґерць пішли. Він для мене дичина, я — для нього. Стерлося з пам'яті все—і де ми, і хто ми, і чого б'ємося. Просто: ось він мене вб'є, коли я його не вб'ю. Хто перший?

Одну пачку випустив, другу закладаю. Ось мало-мало не піймав на мушку. Встиґ відхилитися, клятий! А ось мені плече дряпнуло. Сховався я знову, сам як пружина натиснута — от миттю вискочити, пальнути. Думка гостро мозок свердлує, чути, як живчик у скронях б'є, руки тримтять, ґвинтівку стискаючи скандзюбленими пальцями.

Око на ямку з клещем упало. Не видно щелепатого. Та знаю — сидить там падлюка, жертви дожидає. А мій офіцер що в цю мить робить? Мабуть, націлився, мене дожидає. Тільки хоч шмат голови висунь — зараз обпече. Звідки він визиратиме — зліва чи справа? А мені куди тепер визирнути, щоб його в облуду завести: справа чи зліва? Ну, кидай жеребок на своє життя. Щасти, доле... Ні, стоп! Може, якось шапку висунути з одного боку, а самому, щоб

обдурити... Сам ти дурень — раптом думка блискавкою — нащо йому дожидати, поки визирну, коли куля таке дерево звільна пробиває!?

Аж у середині мені похололо, до грудей підступило, а в лоба наче долотом ударило. От кулю зараз межи очі матиму. Так було, коли ми одну хату колись на решето обернули разом із тими, хто в ній був. Думки вихорем знялись, одна одну випереджає.

Що вдіяти? Сховався на свою голову, щоб не бачити рухів ворожих. Може він уже в мене націляється? Куди? В голову, груди, живіт? Несила за стовбуром удержатись. Раптом вистрибую і, майже не дивлячись, гачу по сосні на середину людського росту.

Впав! Я переміг. Кортить із радощів стрибати по-дикунському над трупом ворога. Почуття врятованого життя гучним криком сповнює груди, та ніколи... Нова небезпека насуває.

Ліс — не чисте поле. Поки ми з офіцером танцювали біля своїх сосон, ворожа розстрільня перебігала від дерева до дерева й присунулася вже кроків на сотню-другу. Ще трохи — й атака, а може й зараз.

Треба попередити ковальчука. Он він під горбом лежить, дивиться на мене, щось показує. Я йому шапкою — стріляй! Він знову руками розводить. Ну, стріляй! Лава офіцерська густішає, вливається резерв. Та стріляй бо! Притьмом розумію. Не може — задержка в „Люїсі“. А, сто чортів, пропадемо! Звірем стрибаю

Я визирну, щоб раптом стрельнути — він заховається

до сусіднього дерева, щоб наблизитися до ковальчука й поправити скоростріл. Пізно! Білі схоплюються на ура.

На мене біжать двоє. Як зробити, щоб хоч не водночас мене напали? Стрибаю ще вбік і вбік, щоб розтягти й скосити трикутник між нами. Тоді поодинці зустріну. Руки цупко вп'ялися в ґвинтівку. Тепер по-стародавньому, як прадіди ходили ведмедів колоти. Очі виміряють кожний крок, кожний рух. Бачу блискучі ґудзики на ворозі й загадую собі, під который встромити баґнет... Мерехтить у пам'яті учбове опудало, що ми його колись нещадно тельбушили...

Раптом збоку дикий, нелюдський крик. Так ірже жеребець, кидаючись на супротивника в садистичній[1] люті. Так кричить жінка на пологах. Нестямно, жахливо, по-звірячому.

На одну мить забуваю про своїх ворогів і оглядаюсь. Мені потім оповіли, як це скоїлось. На беззбройного ковальчука — у нього, крім зіпсутого „Люїса", нічого не було — мчав із баґнетом дебелий офіцер. Ковальчук пригнувсь і впав йому несподівано під ноги. Офіцер з розгону налетів і не вдержався: просто обличчям ницьнув і руки розкинув. Ковальчук кішкою опинивсь у нього на спині і, мов пазурями, вчепився в щоки. Коли я озирнувсь, він немов загнуздав ворога й розідрав йому рота, — звідти нісся той нелюдський рев...

[1] Садистичний — хоробливо-жорстокий.

Ніколи слухати. Дерево цього разу допомагає мені дійсно сховатися від ворожого багнета, а за мить мій багнет стримить офіцерові в ребрах. Другому попадає в голову сусідська куля, тоді ж таки збоку тарахкотить рятівник „Люїс". Не діждавши знаку, самі обхідні вчасно вискочили на підмогу. Хоч і в лісі, а з кулеметом не жарти. Де було розглядіти, що з ним тільки п'яток люду? Паніка — завжди паніка, і сотня офіцерів накивала п'ятами, не здійснивши свого пляну, кидаючи побитих і поранених.

Нас лишилась теж тільки половина... Поховали тамо ж, у бору...

Спитаєте: а що з Ковальчуком? Ой, не так, як у романах та повістях... Коли, нагнавши ворога, вернули ми на бойовище, лежав Ковальчук увесь поколотий, з розбитою на гамуз головою, в калюжі чорної загуслої крови. Офіцер із розідраним ротом щез. Кліщ зробив своє діло.

26/IX — 26 р.

ТАМБОВЦІ

І

Саме в нашому полку й був той командир, що про нього кажуть — як прислав Поарм[1] політкома, вийшов на мітинзі:

— І поставлю тобі, товаришу, дві тези:

Перша: якої бісової матері ти до нас приїхав?

Друга: поїжджай назад ік бісовій матері!

А сам комполка — бугаєм діло, голова під стелю, кулаком табуретку на тріски лущив...

Добре — політком чолов'яга бувалий. Він до нас:

— Загадаю й вам, товариство, навпроти дві тези:

Перша: якого бісового батька ви од Махна та до Червоної армії пристали?

Друга: ідіть ік бісовому батькові назад до Махна та Денікіна!

Ми тоді:

— Ні, не согласні! Денікін у наших батьків усіх коней забрав. Загадували батьки: без коней назад не вертайте.

[1] Поарм — політичне управління армії.

— Отож бо,— політком до нас,— все у білих відібрати треба, а самих на капусту пошаткувати. Знаєте, що їхня вовча дивізія робить?

Та як почав нам, ми й вуха розвісили. Комполка каже:

— Ну, живи, балакай, тільки не в своє діло не лізь. Я тут командир, пам'ятай!

Дали політкомові коня баского, норовистого. Під попругу будяків наклали. Нічого — всидів. Дали шаблю — свиню на ходу зарубав, дебелу. Ну — свій брат. Лишайся!

А полк у нас був дружній. Усі з однієї волости. Антонівської. Знаєте: на Катеринославщині, що тепер Дніпропетровщиною зветься? Вийдеш на степ — рівно кругом, як голова татарська, тільки пшениця хвилює та соняшники ясно-жовтими латками. До крайнеба дивись — нічого не вглядиш. Ні людини, ні вербини. А насправді там люду, як насіння в гарбузі. Причаїлися села багатотисячні по балках коло річок степових зелено-білими разками. Тільки шпильочки церковні де-не-де визирають.

Хазяї багатенні тоді були в нашій стороні. В кожного тройко коней або й п'ять, та ставних, хоч в якій економії шукай по інших місцях. До коней і парубоцтво, мов жеребці заводські, крутогруді та високі,— відомо, степовики. Як пішли ми з Махном — справжня Січ Запорізька: пий, гуляй, грабуй, влади ніякої не визнавай. Та зрадив нас Махно — передався білим, а ті сплюндрували наші села, поґвалтували наших

дівчат, позбавили коней наших батьків. Найгірше — коні... Тоді й ми офіцерів зрадили, червоним передались і заклялись на помсту. Хоч і які ми куркулячі синки були, а видно стало, що з панами-офіцерами не по дорозі.

Новий політком нас іще крутіше підкрутив:

— Коли хочете, — каже, — своїх дівчат за ноги для паничів держати — ідіть, на чайок получите.

— Та не діждуть! — і лишились ми у Червоній армії.

II

Недовго ми ходили самі. Одного ранку бачимо — женуть до нас гурму людей. Що воно за одні?

— Антонівці, — політком каже, — ваші родичі з Росії. Що в нас Махно, так там на Тамбовщині отаман Антонов зчинив глитайське повстання.

Збіглися всі, дивимося. Мабуть, отакі герої, як у пісні знайомій про Стєньку Разіна — задля товариства бовкнув у воду полюбовницю, а що вже тодішнім буржуям-купцям від нього частування-гостювання було! — Ще підтопчуть нашу славу...

Ба ні! З одного погляду посміх узяв. З другого погляду регіт постав. Стоїть мужва тамбовська бородата, присадкувата, носи черевиком, губи фляками. В кожного сакви за плечима нижче матні звисають, а на ногах, братіки мої...

лапті! Лапті, розумієте, що ми їх зроду-звіку не бачили, хіба в прочан далеких. Сторона ж наша чобітна, старці і ті в чоботях, хоча б і драних. Та не з того ще сміх.

— Якже це ви, родичі наші гусоногі, на коней посідаєте? Чи не з дерези вам приробити остроги, кінното липова?

Як узяли на глузд, ледве політком виборонив:

— Та відчепіться бо вже! Це ніяка кіннота, як ото ви, бузорізи. Селяни це тамбовські, дезертири з Антонівського району.

— Де-зер-ти-ри! То з їх такі вояки, як із дохлої гави кожух. На чорта вони нам здалися? Чи не загадали б ви їм, товаришу політком, дві тези?

Тут уже комполка навпроти пішов:

— Стій, хлопці, не шумуй! Хай їздять з обозом нашим за фурманів. Скільком і гвинтівки дамо — будуть охороною. У нас таким побитом бойових побільшає шабель. Згода?

— Згода, згода! Командирова воля, як доля. Хай лізуть на вози, щоб лаптів не розчовпати, не закаляти онуч десь у балмусі.

Помирилися ми з тамбовцями, тільки заборонили й натякати, що антонівцями в одне ім'я називаємося. Та які з їх справді лицарі, з конопельників? Ми десь на нічліг станемо — всі стайні обійдемо, де добрих коней обміняти на присталих та скалічених. У повітках, возівнях шукаємо тачанок для кулеметів. По горіщах, льохах та стріхах трусимо зброю. Мобілізуємо гожих

парубків. Дівчат цілуємо... А наші тамбовці заберуться на городи, напхають казанки картоплею та знай уминають, як черево не лусне. Мо' й луснули б, та кожний ще казанків зо два чаю нагріє, а хоч нема чаю (з листя садовинного його терли), так просто води гарячої хлюпають та й хлюпають у себе. Тільки пара йде та піт квасолями на лобі.

Такі були тамбовці. Кортіло їм воювати, як щуці берегом лазити,— хоч із білими, хоч із червоними. Звісно — дезертири. Вони б і від нас подались, так сторона чужа, незнайома. Все була думка — ближче до Тамбовщини дістатись, бо ми таки від Денікіна відступали жвавенько, нікуди правди діти. Крутивсь наш загін, як дзига, під офіцерським батіжком та все далі від своєї Катеринославщини, все на далеку північ. Що ж — сердите, люте селянство було тоді на радянську владу за продрозкладку, не знало, яких канчуків, якої шомполізації за соціялізацію несе офіцерня. Доводилось рачкувати...

Один раз тільки й пофортунило нам. Так було діло.

III

Держали нас, як завжди кінноту на відступі, ззаду, щоб ворогів полошити, краще стежити й швидше втікати. Та забарилися ми якось — наша піхтура сіла в ешелони та відразу й перевандрувала кілометрів на півтораста назад, на

нову лінію оборони. Може забули за нас, може з переполоху пішли очкура підв'язувати, а може й навмисно покинули, щоб заслін був якийсь від ворога. Всяко в ті метушливі роки бувало...

Хоч так, хоч інак — опинилися ми у ворожому кільці другого дня. Оточили нас денікінці з усіх боків. Та старим практикованим партизанам це забайдужки. У фронтову війну страшно, коли десь прорив чи обійшли фланг тощо. Партизани звикли бути в запіллі, звикли гасати по ворожому стані без зв'язків із кимбудь, на власну волю, хитрість та дотепність.

Не збоягузили ми й цього разу. Одні — то й одні. Тільки хвіст отой тамбовський шкодить. Неповороткий він, вайлуватий та дпявий на лиху долю. Ми — на коней та кількадесят кілометрів за добу. А вози з тамбовцями скриплятьриплять, аж душу на шматки ріже, мов тупим скіском голишся. Та й покинути шкода, — ще й не можна: на возах набої, усякий скарб військовий і невійськовий (адже казав вам, що хоч батьки наші й добрі власники були, та ми тої власности не дуже визнавали — чужої, певно, не своєї). Там, ув обозі, їхали також поранені й хорі, а дехто з собою й коханку возив. Тепер скажи таке червонарові молодому — не повірить, та нехай у когось розпитає сивішого...

Сила на Україні ходила тоді таких загонів, мов маленькі орди татарські — і червоні, і білі, і зелені, і чорні, і хто зна ще яких фарб — просто грабіжницькі. Розгардіяшні, бентежні були роки.

Стали й ми маленькою хоч ордою, хоч бандою серед околишнього білого моря. Плаваємо...

Зайдемо в якесь село після важкого нічного походу; поставимо гармати на серединному майдані люфами на всі боки; по вуличках, кудою далі збираємось тікати, вози валками гадючаться; тамбовців пошлемо худобі й людям здобувати корми, а самі — за село, на підступи із скорострілами. Лежимо під копицями (справа саме в жнива трапилась) та й спочиваємо навколо села кільцем, багнетами наїжаченим.

Скоро сонце підіб'ється — диви де-не-де видно ворожу розвідку. На полудень добре вже нас налапають, а надвечір і зовсім оточать село. Чекай на ніч атаки або на ранок готуйсь, щоб не забили гарматами звідусіль. Та недурно в нас комполка забийголова й політком завзятий, ще й хитрющі обидва напрочуд. Ще вдень сидять, бува, над мапами, метикують, селян-проводарів вишукують на дальшу путь.

Туман вечірній спаде над селом і ланами — повзуть потиху десь на околицю чорні гармати, тупають тачанки з кулеметами, підтягуються з усіх боків верхівці — та як плюхнуть разом десь по темній польовій дорозі та в такому напрямку, що й самі ми, не те що ворог, не догадувались. Бувало, йшли знов у той бік, звідки до села прибули.

Півгодини на всю цю справу витрачали, бо ж нічного гарматного вогню не любить ніхто, та й кулемети не іграшка — знай, ховайся! Отож

раптом як не зірветься водночас із десятків джерел гупіт та тріскіт — тікають білі з того місця, як руді миші. Рвали вороже кільце, а в ту дірку слідом за гарматами й кулеметами котились струмком вози з тамбовцями.

На інших околицях наші потроху з ґвинтівок лускочуть, щоб привабити ворога й не дати підмогу послати на місце прориву. Дивись — прохід вже й вільний. Тоді на коней та навскач навздогін. Шукай тепер, денікінці, де станемо!

Таємними тропками проходили на якісь інші шляхи, повертали вправоруч, вліворуч, ще десь гавкали сердито гармати й тахкали кулемети — і темною чередою тупали ми всю ніч до якогось іншого села. Там ізнов гармати — на майдан, кулемети — в копиці, самі — на спочивок, тамбовців — по харчі.

Так два тижні з щоденними, чи, власне, щонічними боями, з довжелезними походами. Все хоч боком — на північ, хоч стороною — на північний схід. Радіють тамбовці, сумуємо ми.

Раз, кажу, тільки й звеселились.

IV

Проходили поночі повз якийсь панський маєток. Білими мармуровими стовпами будинок оздоблено. В саду понаставлені погруддя голих бабів — або й уся гола, тільки рукою прикривається. Файні баби, тільки пощо їх серед кущів тримати? Багатир-пан жив — міг вигадувати.

А багатства нассав із цукроварні. Тутож край села була.

Туди й ми полізли по солодке й набрали його, що тільки підвезти сила. Комполка не дуже хотів, та вперся політком:

— Платитимемо, — каже, — хоч фунтів по п'ять дядькам, котрих тягаємо з собою у колію. Нелаятимуть так червоних (тоді був великий брак на цукор, на сіль та іншину).

А тамбовці любочайні набрали цукру, аж сакви не держать, ще й по кишенях розкладають, а хто й у цеберці несе.

— Дивіться, — кажемо, — задощить, повлипаєте, як ті мухи в мед.

Сміються „родичі":

— А чайок? Єсть тепер чим побалуваться.

Та й побалувались на свою голову... Але чекайте, щоб не забув іще одної знахідки. Звеселила вона нас, як малих дітей писана цяцька, бо й справді писана, кольорова була.

Як пішли ми будинок панський трусити — витрусили цілі пачки башликів червоних, червоним лискучим крамом підбиті. Казали тамошні дядьки, що колись той пан держав черкесів, ними охороняв маєток і селян тримав у покорі. Для них башлики був і виписав, та довелося разом із гетьманом Скоропадським десь тікати, добро своє забуваючи.

Подякували ми панові за здогад і так вирядили свою першу сотню, що, мабуть, із завидок прадіди - запоріжці перекрутились у домовинах.

...на коней та навскач навздогін

Як несеться сотня шляхом, у кожного полощуть за плечима червоні відльоти, мов крила дивовижного птаха. Краса! Дівчата аж мліють, бачивши таке. Ходять наші козаки гиндиками, груди випнувши — дивись та дивуйся, що ми за одні. Не схотіли ми того дня і під копиці йти.

— Хай хоч раз тамбовці там полежать, розтрусили, либонь, свої черева на возах. Час і нам у селі пожирувати. Годі стерегти цих картопельників.

Попередньої ночі ми через дві річки болотяні перейшли й спалили містки за собою. Не відразу дожене тепер ворог.

Погодились командир із політкомом:

— Гуляйте, хлопці, та опівночі — всі в похід ось по цій дорозі. Час до своїх добиватись.

Не збрехали козаки. Опівночі вирушив полк тихо з села — цього разу без ворога обійшлося, не встиг підійти. Потяглася колона широким шляхом на поєднання з армією, де вже давно нас записали на панахиди.

Їдемо, пісень граємо, раді, що вискочили з ворожого кола, нічого свого не втерявши, ще й забагатівши на цукор, башлики та інше барахло. І дядьки - займаники підспівують, знають, що одержать солодку заплату ще й у бій із своїми кіньми не попадуть, вернуть додому спокійно. Не військова кольона, а весільний похід.

Нічка темна, шпарка, густим хлібним пахом насичена. Бовваніють наобабіч копиці стрункими шерегами. Підлетить інколи до них верхівець

наш кажаном велетенським — відльоти башликові за плечима метляються. Шукає вівсяного снопа коневі поласувати. Зарже кінь, обізветься другий.

Суне кольона далі й далі, забуваючи недавні пригоди, мріючи про швидку зустріч із своїми. Так вертають із далекої небезпечної плавби морці і здалека ще визирають рідний берег, здалека метикують, що робитимуть, зійшовши на нього...

Попереду командир із політкомом задумані. Яку нову задачу загадають їм у штабармі? Невже таки доведеться кидати Україну на поталу Денікінові? Невже доведемо тамбовців до їхньої батьківщини, де вже з нас, хохлів, сміятимуться й глузуватимуть, як ото ми тут із них?

А що це вони мовчать? Чому в хорі різних пісень не чути руської „берьози", що її так наші тамбовці полюбляють? Десь, мабуть, далеко ззаду плентаються. Та вже ж — не вженешся за кіньми степовими, що за дві години кілометрів тридцять, мабуть, ушкварили...

Завалували собаки, запахло димом і теплим кізяком. Близько велике село. Годі. Тут днюватимемо. На околиці зустрічають заздалегідь вислані квартир'єри й розводять свої частини на нічліг. Командира й політкома ведуть до попа, бо де ж бути штабові, як не в кращому будинку, ще й такому, котрий усі знають? Це вже традиція — куди б не прийшли — штаб у попівському подвір'ї. Не треба нікого про це й сповіщати.

Цю ніч уже по хатах та клунях хропли, навіть розувшись. По вулицях одинокі стійкові десь під лісою, на околицях невеличка варта. Відколи такого спокою не знали.

Тільки в поповому домі командир із політкомом не сплять, турбуються.

— І де вони поділися? Чому й досі немає? Невже денікінцям передалися чи в дезертири знов пішли?..

Так і лишилися ми тоді без тамбовців. Щезли, мов відро в колодязі — і не видно, і не чути, тільки знати де. Та не шукати ж їх у вовчій пастці — пішли ми далі й дійшли небавом своїх.

Ой, було ж радощів та привітань! Немов мерці з гробів повставали — так нас зустріли.

— Ще й у башлики червоні повбиралися — ач які джиґуни, нівроку їм!

Та не час жирувати. Знову бої, походи, та все на північний схід. Ось ми вже й недалеко Чернігова, краю України доходимо...

— Таки доведеться, либонь, на батьківщині наших збігців побувати. Де то вони тепер? Так і не чути, що з ними там коло цукроварні скоїлось...

А дізнались, почули. Так це було.

V

Відступали ми по шосе чернігівському. Зійшлася на ньому мало не вся лівобережна ґрупа червоного війська. По ньому йшла також евакуація Києва. Десятки тисяч люду комашилися тут.

Знали це Денікінові генерали й намагалися перерізати шосе, замкнути нам дорогу на північ.

Маємо наказа одного дня:

„Ворожа піхота скупчується в селі, що недалеко лінії відступу. Треба вибити й відігнати геть“.

Гаразд. Вирушаємо. Ось уже видно вітряки попід селом на узгорбі. Розсипавсь наш полк лавою, хоче кінною атакою взяти село. Проти вітряків саме червоній сотні припадає джиґунистій. Попереду політком на своєму баскому коні відвагу показує. Вирвався кінь уперед, уже й не радий політком, бо онде, бачить, поміж вітряками лежить ворожа розстрільня. Та командирського коня хіба вдержиш, коли він не звик ходити у шерезі?!

Летить сотня за політкомом, тільки відльоти червоні на вітрі мають язиками полум'яними...

Чекає напружено політком: ось зараз спалахне ворожа розстрільня пострілами, обпече його гарячим, і прийде кінець боротьбі за волю. Видно вже ясно сірі постаті на землі, видно онде командира, що ховається за рогом вітряка. Ось він подає знак, пахкає револьвер...

Що це? Розстрільня схоплюється на ноги, біжить навпроти кінній лави. Невже на баґнети? Чи ви чули коли про таку сутичку? Гей, буде шаблям пожива!

Ближче, ще ближче. Політком наміряється вдарити якогось рудого бородяня з роззявленим ротом. Щось кричить — не почуєш, кінь

навскач. Ледве встиг політком крутнути вбік коня перед самісіньким тамбовцем, в останню мить пізнавши його. Був би порубав, як лозу.

Ледве й сотня спинилась, здивована.

Підбігли тамбовці, розказують:

— Пізнали полк по червоних башликах, а то лихо було б. Забарились ми тоді коло цукроварні, хотіли ще потрусити панські льохи. Забрали нас денікінці, як курчат поночі. Командирів — у штаб Духоніна, червонарам звичайним — звичайна і порція: по двадцять п'ять шомполів. Попобили, а далі своїх командирів настановили й тягали з собою аж досі, мовляв — мобілізовані. Були б у своїй стороні — розбіглися б, а тут — куди подінешся? Ось і спіткали своїх, спасибі червоним башликам!

Розміняли ми офіцерів денікінських тамож коло вітряків і пішли далі знов із тамбовцями.

7/XI — 26 р.

БАНДА

Підгаєцька цукроварня не раз зазнавала бандитських наскоків.

Пам'ятає комендант Трясогуз, як уперше переховувався він у дерезі, коли отаман Чорний до них навідавсь. Подряпався так, неначе з котами цілувався, березневими, спорзними.

А Чорний зайшов був тоді до комендатури,— аж там портрети Маркса, Леніна та Шевченка висять. Позирнув люто, плюнув, зняв Тараса й поставив у кутку, лицем до стінки.

Забрав тоді Чорний мануфактуру, що були з міста на прозодежу прислали, і подавсь. Щасливо обійшлося: тільки одного міліціонера забив та руду Шевчиху зґвалтував. А може й того не було, бо клята баба щось дуже рано після цього дитя привела. Чи не Кирило-писарчук, кажуть люди, з нею побандитував, а вже на Чорного звернули, щоб очі одвести старому Шевцеві.

Хто його знає, тільки Чорний за кілька місяців іще раз завітав на Підгаєцьку цукроварню. Знов довелося комендантові в рові пересиджувати. Знов батько-отаман у комендатуру зайшов

і знов на стінці портрети Маркса, Леніна, а посередині Шевченка побачив. Пхекнув батько-отаман, хитонув докірливо головою й сумно промовив:

— І ти, Тарасе, в комунію втаскавсь!

Та й пішов цукор грабувати. Підвід двадцять вивіз.

А третього разу інакше скоїлося. Перший прибіг на цукроварню середульший Шевчихин синок, що підпасичем ходив:

— Ой, матінко, бандити в гай на автомобілях приїхали. З рушницями, шаблями... В китицях...

Шевчиха, як була простоволоса, в комендатуру та в крик:

— Ой, рятуйте, знов Чорного лиха година принесла!

— Тю, дурна! Хіба бандити роз'їздять на автомобілях!?

Коли в гаю раз — постріл, вдруге — постріл...

Еге-ге! Та й справді біда... Директор із жінкою в льох, бухгальтер старший рачки-рачки та в гарбузіння, адміністрація вся хто куди, враз ушилася. Один комендант Трясогуз не здрейфив та до телефону в місто:

— Висилайте негайно військо. Бандити з панцерника цукроварню обстрілюють. Ой, ряту...

... як гупне в гаю вибух, аж курява знялася й Трясогуз умить опинився в дерезі. Зібгався їжаком та й труситься, мов цуценя закинуте.

А в місті переполох. Воєнком на коня. В окружкомі паніка (де ж пак — усього сім верстов до Підгайчого), телефони дзеленчать, по вулицях верхівці скачуть, комсомольці збирають мітинг...

Нарешті вирядили експедицію. Попереду кінних півсотні, далі кулеметів двоє на тачанках, позаду піших набралось чоловік із півтораста. А в місті комсомол озброївся, скрізь на підступах варту порозстановлював.

Тимчасом на узліссі все автомобіль гарчав та часом постріли чути. Кирило - писарчук на горіще заводське здерся, так ізвідтіль бачив, як бандити перебігали поміж деревами, розстрільною розсипалися. А під великим дубом ніби кулемет поставили на тринозі. Пораються коло нього бандити, туди - сюди повертають, — на завод, значить, приціл беруть.

— Ой, аби скорше підмога була. Дадуть бо духу нам, як тим білим під Перекопом...

А загін міський не квапивсь. Розвідку вперед вислав. Кінні в обхід лісом пішли. Кулемети за горбком сховалися. Бувалий воєнком був, ще за Махном гонився колись. Для спокою в окружком послав першого рапорта:

— Оточую ворога. Жадний живим не вискочить. Готуйте буцигарню для бранців. Скликайте ревтриб. Воєнком Скорохватський.

А в лісі знов як торорохне бомба. Схопили бандити кулемет та й потаскали кудись на інше місце...

— В атаку вперед!—скрикнув воєнком та з шаблюкою наголо до лісу.

— Гур-ра!—лава за ним дружньо, а збоку кулемети з тачанок тах-тах-тах, тільки кулі зафьюкали.

Бандити з несподіванки в ліс навтьоки, а звідти кінні назустріч, що обходом були пішли:

— Гей, рубай, не жалій!

Воєнком до кулемета ворожого (бандити з переляку кинули), сам думає:

— Не інакше — орден Червоного прапору зароблю...

Підскочив соколом, та й став стовпом придорожнім: перед ним стояв сиротливо на триногі апарат кінематографічний. Мало були не повбивали артистів, що сюди картину на зразок „Остапа Бандури“ приїхали тоді знімати...

Отака була банда остання в Підгайчому. Коменданту Трясогузові вона найбільше завдала клопоту, та про це вже нашого воєнкома Скорохватського спитайте.

7/XII — 24 р.

ЗМІСТ

Стор.

Броневик 3

У бору 13

Тамбовці 24

Банда 39

Ціна 20 коп.

